

УДК 159.9: 37.034-057.874

Марія Заміщак

Молодший шкільний вік як важливий етап становлення моральної самооцінки

Розглянуто становлення адекватної моральної самооцінки та духовного зростання молодшого школяра. Досліджено процес становлення моральної самооцінки, де важливу роль відводиться знанням про моральні норми та цінності. Показано, що формування знань про моральні норми, слугуватиме основою становлення адекватної моральної самооцінки та духовного зростання молодшого школяра.

Ключові слова: критерії моральності, моральний вибір, моральний досвід, моральні знання, моральна мотивація, моральні норми, моральні принципи, моральна самооцінка, моральні цінності.

На сучасному етапі українське суспільство перебуває в пошуках ідеалів та моральних орієнтирів, оскільки в цьому – запорука відродження і розвитку української нації. Сучасне українське суспільство, намагаючись переосмислити цінності та визначитися із духовними пріоритетами, звернуло свої погляди на моральний розвиток дитини як найвищої цінності суспільства, в основі якого є ціннісне ставлення до себе і до Я іншого. Тому залучення індивіда до моральних і духовних цінностей передбачає не лише інформацію про них, але і їх оцінку та переживання. Зокрема Т. Андреева [1] наголошує, що у процесі оцінки визначається цінність того чи іншого об'єкта для особистості, як єдність об'єктивного і суб'єктивного, формою відносин чи взаємодії між суб'єктом і об'єктом. Можна сказати, що цінність є об'єктивною оцінкою, оцінка – суб'єктивним відображенням цінності. Це дає право стверджувати, що в основі розвитку моральної особистості є ціннісні орієнтації. Розглядаючи структуру ціннісних орієнтацій, виділяємо такі три компоненти: когнітивний – переконання, погляди, цінності; емоційно-оцінні – переживання індивідом його зацікавленості в даному об'єкті; поведінковий (регулятивно-вольовий) виражає готовність практично діяти у напрямі того ставлення до об'єкта, яке пов'язане з когнітивним і емоційно-оцінними компонентами.

Суттєву роль у моральній сфері особистості відіграє моральна самооцінка. Моральна самооцінка – це оцінювання дитиною своїх морально-духовних якостей, знань, навичок і вміння ідентифікувати себе з образом позитивних чи негативних морально-оцінних еталонів, незалежно від різних умов, ситуацій. Моральна самооцінка є результатом актуальної моральної свідомості і самосвідомості, функція якої зводиться до забезпечення поінформованості про себе на достатньому рівні та регулювання на цій основі моральних аспектів власної поведінки. Вона впливає на почуття людини, є її важливим орієнтиром у моральній поведінці, діяльності та спілкування. Важливими її характеристиками є адекватність, висота, стійкість і тенденції розвитку.

Особливості моральної самооцінки значною мірою залежать від того, наскільки адекватно дитина сприймає себе та свої морально-соціальні зв'язки, бо мораль є однією з нормативно-регулятивних форм суспільної свідомості, яка впливає на соціальні відносини, людські стосунки за допомогою принципів, правил, норм, законів, кодексів, приписів тощо.

Пізнаючи моральні якості іншої людини, особистість одержує необхідні дані, що дозволяють виробляти власну моральну самооцінку. Сформована моральна оцінка власного Я є результатом постійного зіставлення того, що особистість виявляє у себе з тим, що бачить в інших людях. Знаючи дещо про себе, дитина аналізує поведінку іншої людини, порівнює себе з нею, припускає, що і та небайдужа до її особистісних моральних якостей, вчинків, проявів. Це входить у моральну самооцінку особистості та визначає її морально-психологічне самопочуття.

Особистість постійно звіряє свої вчинки з позицією і морально-ціннісними орієнтаціями референтної групи, з тим, що має для неї моральну цінність і значення. Людина, як "індикатор", оцінює себе, яке її самопочуття, чи задоволена вона собою, чи ні. Категорія "позиція" фігурує у дослідженнях Д.І. Фельдштейна, присвячених вивченню закономірностей дворівневого становлення особистості в онтогенезі. Автор підкреслює, що позиція Я людини стосовно суспільства – це сумативне утворення, яке є результатом її соціального розвитку і відображає "ступінь оволодіння нею соціальним досвідом, усвідомлення себе в суспільстві, бачення себе в інших людях, готовність до відповідних дій в оточуючому світі" [13, с. 134]. Цю інтегровану сутність Д.І. Фельдштейн поділяє на два основні типи позицій дитини стосовно суспільства: 1) "Я в суспільстві"; 2) "Я та суспільство". Перша позиція, на думку автора, відображає прагнення дитини розуміти себе і свої можливості; друга стосується усвідомлення дитиною себе як суб'єкта суспільних відносин. Залежно від характеру, змісту діяльності, домінування тієї чи іншої її сторони активно розгортаються ставлення дитини до предметних дій, до інших людей та самої себе, інтегруючись у певній позиції. На думку автора, розгортання позиції дитини стосовно людей і речей приводить її до можливості та необхідності реалізувати накопичений досвід у такій діяльності, яка найбільш адекватно відповідає загальному рівню психологічного та особистісного розвитку.

У молодшому шкільному віці продовжується процес самопізнання та вироблення ставлення до себе, формується новий рівень потреб, що дозволяють школяреві діяти, керувачись метою, моральними вимогами, почуттями. Так, О. Кононко [7] стверджує про важливість для дитини навчитися орієнтуватися в тому, що корисне для її Я, а що – шкідливе, руйнівне; протидіяти негативним впливам, допомагати собі в екстремальних ситуаціях, підтримувати почуття чистого сумління. Кожна дитина прагне до гармонії, внутрішньої збалансованості, психологічного комфорту. Одночасно в умовах взаємодії із зовнішнім світом вона досить часто відчуває на собі його деструктивні впливи, зменшити які, передуду-

сім, змушена вона сама. Тому діти молодшого шкільного віку, стикаючись із суперечливими, неприємними, принизливими для їх моральної самооцінки ситуаціями, повинні вміти протистояти їх деструктивному впливу, захистити своє моральне Я, хоча це не завжди під силу не тільки дітям молодшого шкільного віку, а й дорослим. Тому краще вчасно попередити несприятливі для дітей ситуації, тим самим захищати їх від приниження, образ, грубощів, нівелювання, вчасно допомагати, коли виникає загроза їхньому Я.

Згідно з Е. Еріксоном, на молодший шкільний вік припадає четверта психосоціальна криза, яка, залежно від шкільної атмосфери, стосунків з однокласниками й учителями, методів виховання в дитини розвиває позитивне ставлення до навчання, гри, спілкування і формує адекватну моральну самооцінку, або почуття неповноцінності, непотрібності, на основі якого формується занижена моральна самооцінка. І тому, щоб розвиток моральної самооцінки був сприятливим, адекватним, вчитель повинен бути моральною нормою для школярів, бо якраз для молодших школярів авторитет вчителя є значущим. Молодші школярі опановують правила поведінки в колективі, розглядають свої вчинки та поведінку не тільки з власної позиції, а й з позиції класу, ровесників, батьків, старших критично оцінюють поведінку товаришів, стають вимогливішими до них

У молодшому шкільному віці, відповідно до концепції Е. Еріксона [6], формується таке особистісне утворення, як почуття соціальної і психологічної компетенції, а також почуття диференційованості своїх можливостей. Із засвоєнням дітьми моральних норм і цінностей, моральної поведінки у них відбуваються зміни у морально-поведінковій сфері. Молодший шкільний вік є сенситивним у засвоєнні моральних норм і формуванні саморегуляції, адекватної моральної самооцінки (Л.О. Висотіна, Л.С. Сапожнікова, С.Г. Якобсон та ін.).

Моральна самосвідомість формується в ході розвитку особистості на основі пізнання оточуючого світу та побудови морально-соціальних відносин. Розвиток моральної самооцінки визначається здатністю людини до раціонального чуттєво-конкретного морального пізнання Я-іншого та ставлення до себе інших людей. Чим більше "кроків" власних дій може передбачити дитина і чим старанніше вона може порівняти різні їх варіанти, тим більш успішно вона буде контролювати фактичний розв'язок моральних ситуацій [12]. Однак, для більшості дітей період зрілого дитинства – це період, коли різко змінюється спосіб життя, відбувається перехід до нової серйозної навчальної діяльності, у них повніше розвиваються попередньо складені форми поведінки. У цей час збільшуються вимоги до поведінки особистості, її знань, умінь. Появляються оцінки її досягнень і невдач, різні реакції батьків на ці оцінки. Дитина не впевнена в своєму виборі, не вміє передбачити хід подій та власну моральну поведінку в певній ситуації, що викликає фрустрацію. Тоді у дитини появляється нестабільний образ Я та занижена моральна самооцінка, низький рівень самоповаги.

Неадекватні занадто висока чи занадто низька моральні самооцінки є внутрішнім джерелом конфліктів особистості. Так, завищена моральна самооцінка призводить до того, що дитина схильна переоцінювати себе в ситуаціях, що не дають для цього приводу. Тоді вона озлоблена, виявляє підозрілість чи навмисну зарозумілість, агресію і зрештою може втратити міжособистісні контакти, замкнутися в собі. Діти з неадекватною моральною самооцінкою у підлітковому віці будуть ще більш схильні до психічних зривів внаслідок девіантної поведінки. І. Бех зазначає, що низька самооцінка у людини будь-якого віку пов'язана з глибоким внутрішнім дискомфортом, і тому вона знижує її адаптативні можливості. Різке зниження самооцінки може зумовити афективний (емоційний) зрив навіть у дорослої, досить спокійної і врівноваженої людини. Наслідком низької самооцінки може бути суїцид (самогубство) чи суїцидальна спроба. Хронічний характер песимістичної оцінки своїх можливостей зумовлює стабільне зниження вольового імпульсу до самореалізації.

У дітей із заниженою моральною самооцінкою виникають труднощі пристосування до умов реального життя. Зневіра у своїх можливостях породжує здатність ухилятися від подолання труднощів. Такі діти замкнуті, сором'язливі, вважають себе гіршими за інших. Так, К. Хорні зазначає, що появляються неврози через порушення людських стосунків. Внутрішні потяги стають специфічно невротичними, оскільки зумовлені тривогою, яка ховається за почуттями безпорадності, страху, ворожості. В основі неврозів лежить хронічна фрустрація актуальних проблем особистості, насамперед потреб у самоствердженні. Як зазначає К. Хорні, дитина-невротик здебільшого обмежує своє життя, щоб уникнути психологічних небезпек. Дитина ухиляється від ситуацій, у яких її ігнорують, або не визнають. Вона також уникає завдань, у розв'язанні яких не впевнена. Загалом у неї низький рівень моральної самосвідомості.

Навпаки, у дітей із завищеною неадекватною моральною самооцінкою виникає агресія, необґрунтована самовпевненість. Їм здається, що вони знають моральні норми, зможуть передбачити кінцевий результат, зробити моральний вибір, але виходить навпаки через свою неврівноваженість. Вони характеризуються невдоволенням оточуючими, перенесенням на них своїх невдач, певною мірою зверхнім до них ставленням. Для них притаманні конфліктність, негативізм, егоцентризм, упертість, навіть жорстокість.

Надмірно низька моральна самооцінка може свідчити про розвиток комплексу неповноцінності, непевності в собі, відмову від ініціативи, байдужість, тривожність, почуття приниженості і безпосередності, що може збентежувати дитину і навіть приводити до невротичної поведінки. Можна стверджувати, що невротична поведінка виникає тоді, коли особистість деградує у своїх духовних пошуках і зупиняється на рівні суто підневільної взаємодії з оточенням. Втрата духовної та моральної рівноваги, зауважує Р. Овчарова[10], призводить до того, що в пове-

дінці починають домінувати невротичні реакції (зневіра в собі, жорстокість, конфліктність, страх). Дитина поступово віддаляється від класу, погіршуються стосунки з батьками, посилюється позиція "не такий, як усі".

Дитина починає адекватно ставитися до себе лише після того, як навчиться правильно ставитися до інших дітей, дорослих та прислухатися до їхніх моральних оцінок. Розвиток моральної самосвідомості пов'язаний зі здатністю до самоаналізу, рівнем домагань, особливостями емоційно-вольової сфери, знаннями моральних цінностей, норм. Моральний самоаналіз породжує нові знання про власну моральність, сприяючи її самоствердженню, самовдосконаленню у теперішньому та саморозвитку у перспективі. Він досягає максимальної частоти, розповсюджується на осмислення і переосмислення минулого, сучасного і майбутнього образу Я. Питома вага висловлювань про себе залучена в обсяг майже всієї мовленнєвої продукції. Результатом цього є нові, проте не завжди адекватні знання про власне Я, що викликає емоційне напруження, негативні переживання стосовно себе самого, ускладнюючи самоствердження і саморозвиток особистості.

Систематичні неуспіхи молодшого школяра у навчанні, міжособистісні конфлікти та незнання моральних норм негативно позначаються на моральній самооцінці суб'єкта, яка стає нестабільною, внутрішньо-суперечливою, конфліктною. Таким чином, зовнішні міжособистісні конфлікти стають конфліктами внутрішніми, особистісними.

Становлення адекватної моральної самооцінки молодших школярів пов'язане з формуванням важливої психологічної властивості – самоконтролю, який виявляється у здатності дитини самостійно стежити за власними діями, вчинками, співвідносити їх з вимогами певних моральних норм і правил і у відповідності з ними будувати свою моральну поведінку. На етапі початкового навчання у розвитку самоконтролю відбувається поступовий перехід від виконання дітьми вимог учителя до безпосередньої участі у їх постановці. Згідно з поглядами М.Й. Боришевського [2], який спеціально досліджував механізми становлення самоконтролю в учнів початкових класів, самоконтроль пов'язаний з виникненням в останніх потреби у здійсненні контролю власної поведінки, котра виступає мотиваційною базою для розвитку саморегуляції [2]. Зароджуючись в навчальній діяльності, самоконтроль поступово "переноситься" в інші сфери буття дитини. Свідченням цього є зміна моральної мотивації самоконтролю поведінки. Можна стверджувати, що на початку шкільного навчання моральні правила і норми виступають для дитини зовнішніми спонуками, їх дотримання, у переважній більшості, підпорядковане мотиву "зробити, як треба", бажанню заслужити схвалення з боку авторитетного дорослого або ж уникнути покарання.

У процесі соціалізації відбувається розширення морально-мотиваційної сфери самоконтролю. Все більш значущими для дитини стають моральні вимоги до неї з боку однолітків. Прагнення зайняти сприятливе становище серед ровесників вимагає від дитини свідомого

засвоєння і дотримання моральних правил співжиття, а також вироблення власної системи поглядів і моральних цінностей, на підставі яких здійснюватиметься регулювання поведінки, що передбачає не пристосування, а узгодження власного Я з очікуваннями інших. В результаті у школяра формується добра моральна звичка, яку К.Ушинський називав моральним капіталом, вкладеним людиною у свою нервову систему.

Важливою умовою становлення стійкої адекватної моральної самооцінки є самостійність школяра, в основі якої є прагнення до самовираження. Задоволення потреби у самостійній поведінці не лише збільшує відчуття власної цінності, а й починає виступати мірилом такої. І навпаки, накопичення дитиною практичного морального досвіду спричиняє появу прагнення до самостійності, що у подальшому служить основою для зародження відповідної потреби. Що більше можливостей накопичує школяр у своєму розвитку, то більшою стає його потреба у самостійних діях, набуваючи характеру тенденції до самостійної поведінки. І тоді школяр відчуває себе певною мірою самостійним, виникає відчуття власної високої "цінності". Розвиток моральної самооцінки відбувається на ґрунті формування у дитини диференційованих та своїх інтегративно-узагальнених моральних знань про себе як внутрішніх чинників розвитку стійких орієнтацій щодо свого Я. Це означає, що об'єктивна моральна самооцінка можлива за умови вміння самостійно дивитися на себе, на результати своєї діяльності ніби збоку, побачити там різні сторони. Безумовно, школяр при цьому має знати й орієнтуватися в моральних нормах поведінки. Адже в цьому віці для школяра прийняття вимог виконання моральних норм поведінки є необхідним.

Отже, молодший шкільний вік є важливим етапом у становленні та формуванні моральної індивідуальності дитини, оскільки його основним змістом є оволодіння навичками орієнтації у своєму внутрішньому світі, здатністю співвідносити загальні і часткові ролі, усвідомлювати й оцінювати своє місце в соціумі через особливості стосунків з іншими, спроможність організувати свою поведінку відповідно з цими критеріями, виявляти та оцінювати моральні аспекти поведінки інших людей та власної, адекватно реагувати на впливи інших людей. Загалом, увесь процес становлення моральної самооцінки має суперечливий і невірноважений характер.

1. Андреева Т.М. Атрибутивные процессы в условиях совместной деятельности // Общение и оптимизация совместной деятельности / Т.М. Андреева – М., 1987.
2. Боришевський М.Й. Виховання самоконтролю в поведінці учнів початкових класів / М.Й.Боришевський. – К. : Радянська школа, 1980. – 144 с.
3. Выготский Л.С. Собран.соч. : [в 6 т.] / Л.С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982.
4. Гердер Н.Г. Идеи к философии истории человечества / Н.Г. Гердер – М. : Наука, 1977.
5. Давыдов В.В. Психологическое развитие младших школьников. эксперимент психологического исследования / В.В. Давыдов – М. : Педагогика, 1990.– 160 с.

6. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон ; [пер. с англ.] – СПб. : Ленато АСТ, Фонд "Университетская книга ", 1996. – 592 с.
7. Кононко О.Л. Чтобы личность состоялась / О.Л. Кононко. – К. : Рад.шк., 1991. – 221 с.
8. Никитин Е.П. Феномен человеческого самоутверждения / Е. Никитин, Н. Харламенкова. – СПб : Алетейя, 2000. – 224 с.
9. Молодий шкільний вік: адаптаційні, навчальні, поведінкові труднощі // Основи практичної психології / [О.Осадько, В.Панок, Т.Титаренко, Н. Чепелева та ін.]. – К : Либідь, 1999. – С. 423-431.
10. Овчарова Р.В. Технологии практического психолога образования / Р.В. Овчарова – М. : ТЦ "Сфера ", 2000. – 448 с.
11. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: [монографія] / М.В. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.
12. Савчин М.В. Духовний потенціал людини: [монографія] / М.В.Савчин. – [Вид.2-ге, пер.,доп.]. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. – 508 с.
13. Фельдштейн Д.И. Психология становления личности / Д.И. Фельдштейн. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 192 с.

It is considered the formation of adequate moral self-esteem and moral growing of a younger pupil. Its been studied the process of the formation of moral self-esteem and the main part of it there is the knowledge about moral norms and values. Its demonstrated that the formation of knowledge about moral norms will serve the basis for creation of adequate moral self-esteem and spiritual growing of the younger pupil.

Keywords: *criteria of morality, moral choice, moral experience, moral knowledge, moral motivation, moral norms, moral principles, moral self-esteem, moral values.*